

БАЛАЧАККА КАЙТУ

(Этием турында)

I

Истәлекләр күңелдә төрлечә яңара. Кайберләре хәтердә нык уелып калган. Алар ниндидер бер нур белән яктыртылган сыман күз алдына аерым-ачык булып килеп басалар. Болары алтынсу көзнең кыштырдан яфраклар коела торган тын, матур көненә охшаган. Хатирәләрнең икенчеләре каядыр эчкә, тирәнгә сенгән, ачык төсмәрләнмиләр. Аларда йөрәк хәтере, сүз белән әйтеп булмый торган истәлекләр саклана: ниндидер ишарәләр, чәчне сыйап киткән сулыш, тәрәзә аша ишетлгән тавыш, карда чана табаны шыгырдавы, кемнендер аяк тавышы кебек аерым-аерым мизгелләр — болары томанга, югалту кайгысына өртелгәннәр.

Бу халәтне иртә танды камыш арасына яшереп куелган көймә янына баргандагы күренешләр белән чагыштырырга мөмкин: тирә-як тып-тын, кояш әле чыкмаган, йокыга талган карасу агачлардан аргы жирләр барысы беленер-беленмәс кенә шәйләнә, болытларның да рәвешләре анык түгел, сыек караңгылык әченә йөзәләр. Аерым-ачык булып уелып калган хатирәләргә караганда йөрәк хәтере тирәнрәк, ул яңа көннең, таңың тууын сиземләү кебек беренчел тойгыларны саклый.

Мин балачагым турында язарга яратам. Балачагым — йөрәгем әрнүе ул. Балачак турында язу — этием турында язу дигән сүз. Ишек шакысалар, мин әле дә сискәнеп китәм. Шул чакта мин һаман да әле этиемне көтүемне, озак еллар буе мәгънәсез, газаплы бер көтү белән яшәвемне аңлыйм. Бу хәл бала вакытымнан ук башланды: менә капка келәсе чөлтерәп китәр дә өй-алдына этием килеп керер, аягын сөрткәли башлар кебек... Бу хәлне мин бик еш күз алдыма китерә идем. Тора-бара этине көтү үзенә бер төрле авыруга әйләнде.

Малай чакта уйнап үскән жирләр, безнең ишегалды кайдадыр әле бар. Эмма ишегалдын уратып алган йортлар, каралтылар инде тузды, мин олыгайдым. Тиздән ачулы житди машиналар килеп ул иске йортларны жимереп ташларлар, минем гомер башланган утрауны

юк итәрләр. Эмма, шагыйрь Луговской әйткәнчә, патшалыклар юкка чыга, ә балачак мәңге яши.

Туган туфрак дигән бер матур да, моңсу да сүз бар. Ул сүздән төтен исе, туган йорт исе килә. Дистәләрчә еллардан соң күцеле белән балачагына әйләнеп кайткан кеше туган нигезен исенә төшерә. Шунда аның күз алдына балачагында уйнаган уеннары, төсле маркалары килә... Менә капка төбендә синең беренче һәм бердәнбер мәхәббәтәң — қыска қулмәклे бер қызычык басып тора, күрше тыкрыктан әкияttәгедәй зур трамвай килеп чыга... Мәңге кире кайтмас булып үтәп киткән бу күренешләр кадерле һәм изге. Без бала вакытта да, сугыш көйдергән балачакта да, бик күп хәлләр булды. Сугыш безнең авыздан «әти» дигән сүзне алып ташлады, ләкин күцелдә ул сүз нык саклана. Заман безнең тизрәк үсүебезне, житләгүебезне таләп итте. Э менә хәзәр балачак сагындыра. Беркем дә беркайчан да кире кайта алмый торган бу илгә яңадан әйләнеп кайтасы килә. Ул вакытларны кире қайтарып алып булмаганга сагыну хисе тагын да көчлерәк һәм сагышлырак. Бәлки балачак ул үзенә күрә бер авырудыр: кинәт син үткәннең иң кечкенә вакыйгаларын да зур итеп күрә башлысын, үз күцеленне жентекләп күзәтәсөн, андагы үзгәрешләрне аныклыйсың... Кайчагында мин, трамвайга утырып, бала вакытта яшәгән ишегалдына киләм. Анда инде бүтән малайлар уйнап йөри, бүтән кошлар сайрый, агачларда бүтән яфраклар шаулый. Э минем күз алдымча чишмә сүйнә юынгандай саф булып балачагым килә.

Менә аның аллы-гәлле каруселе. Агач башлы атымыны кочаклап мин зыр-зыр әйләнәм. Алдымнан тезелеп еллар уза, үткән көннәр җанлана: әнә койма артында әти басып тора. Карусель туктагач, ул мине, агач ат өстеннән күтәреп алып, җиргә төшерәчәк. Ләкин хәтерләмим: төшердеме ул мине җиргә, әллә үсеп житкәнче мин шунда калдыммы...

Күп вакыйгалар булып үтте. Ләкин күцелдә аларның аерым-аерым кисәкләре генә калган, кыйммәтле таш кисәкләре түгел, гадәти көзге ватыклары. Аларны бергә җыйсаң, бер бәтен күренеш килеп чыкмас. Кешенең образын аерым кыйпышыклардан җыярга кирәк тә түгел. Кешене вакыт үзе яңадан терелтә. Вакыт минем әтиемнең дә образын халык күцелендә яңадан тергезде.

Кечкенә бер малай туп уйный. Ул башын артка ташлап, куанып көлә. Аңа әле нибары биш кенә яшь. Ул бик бәхетле. Ул ағачларның, кырмыскаларның, таш астыннан чыгып килгән үләннәрнең телен аңый. Ул зур бакча уртасында тезләрен ялтыратып басып тора, рәхәтләнеп көлә. Күзе кояшка төшә. Кояш нәкъ әфлисун төсле. Малай, тубын култык астына қыстырып, өнә чаба. Ишекне ача да:

— Минем әфлисун ашыйсым килә! — дип қычкырып жибәрә.

Ләкин әнисе аңа күтәрелеп карамый. Ул өстәл янында башын иеп хәрәкәтsez утыра. Аннары озак қына итеп үлына карап тора, аның жилкәсенә кулын салып:

— Сугыш, улым, сугыш башланган... — ди.

Сугыш ул бик куркыныч нәрсәдер, дип уйлый малай. Стенадагы кара репродуктор да аңа куркыныч булып қүренә башлый, андан сугыш турында сөйлиләр...

...Тормыш кинәт бәтенләй үзгәрде. Урамда музыка яңғырый, саф-саф булып солдатлар үтеп тора. Апасы мәктәптән тәмәке янчығы чигеп алып кайтты. Бер кичнә әтисе сукно шинель, күн итекләр, киң бил каешы күтәреп кайтты, аларны киеп карады... Бу әйберләрдән ниндидер ачы ис килә. «Сугыш исе», — дип уйлады малай. Әтисе чәчен кырдырган. Аның әтисе — ачык чырайлы көләч кеше. Э бүген ул житди, өстәлендәге кәгазъләрен бергә жыйнап бәйләгәндә очлы яңакларындағы бүртемнәре кабарып-кабарып куя.

— Син хәзер язучы түгелме инде, хәрби кеше булдыңмы? — дип сорый малай.

Әтисе әнисе янына килә, аны үбә, озак итеп яғымлы, иркә сүзләр сөйли. Малай бу эшне килештерми. Хәрби кеше алай булмаска тиеш кебек тоела аңа. Әнисе акрын гына көлә, ләкин аның көлүе ничектер кызганыч кебек.

Малайны йокларга яткызалар. Э аның йоклыйсы килми. Ул күзен йомып йоклаган булып ята.

— Сиңа бит бронь бирделәр, ишетәсөңме, сине бит саклыйлар!

— Мин сакланып тора алмыйм. Хакым юк. Син дә мине саклама.

Малай боларны ишетә һәм күрә: әнисе башын эти-

сенең күкрәгенә салган. Әтисе тәмәкә тарта. Тәмәкә төтене әнисенең чәч арасыннан чыккан кебек күренә. Ишегалдында эт өрә.

— Әнә эт тә шыңшый.

— Житәр инде, шулай куркак булалармыни... Балаларны кара... Минем кулъязмаларымны сакла... Без әле шундый әсәр язарбыз...

— Бәлки китмәссен, ә? Соңрак, бер елдан барысын...

— Житәр...

Вокзалга малай әтисенең жилкәсөнә утырып килде. Анда ялт итеп утлар яна, тирә-якта халық төркеме чайкала. Ерактарақ, караңғырак төштә, соры бер эшелон тора иде.

— Килеп життек,— диде әтисе төшенке тавыш белән.

Ул малайны перронга бастырды. Кинәт малай үзен бик кечкенә итеп хис итә башлады, аның йөрәген курку басты, ул әтисенең аягын кочаклап алды.

— Син нәрсә? Ни булды, улым? Борчылма, мин исән-сау кайтырмын. Без синең белән икәү, кораблар ясап, кояшка таба йөзеп китәрбез. Кояшның бер кисәген китеп өйгә алып кайтырбыз, беләсөнме нинди қызык булыр. Мин юкта әниене сакла. Син егет кеше бит, егетләр еламый...

Вокзал кайный, шау килә, шау-шулы төн куркыныч һәм озын булып тоела.

...Жиләкләре белән, үләннәре, кояшы белән жәй килде. Жир киң итеп иркен сулыш алды. Кечкенә генә татар авылы янындагы Бәкер курорты күе акацияләр аллеясына яшеренеп тыныч қына яши. Малай балык tota, авыр яралы авырулар янына бара. Ул белә: тиздән сугыш бетәчәк, әтисе кайтачак...

Бер кичне көтмәгәндә апасы йөгереп кайтты:

— Эйдә тизрәк, тизрәк... Болан айга карап тора.

Малай атылып тышка чыкты. Болын яғыннан аның йөзенә дымсу һава килеп бәрелде. Қүк йөзендә меңләгән йолдыз жемелди, тау өстендә тулган ай йөзә иде.

Тау сыртында басып торган мәһабәт болан ай яктысында ап-ачык булып күренә. Аның мөгезенә бер йолдыз кадалган да шуның аксыл яктысы боланны уратып алган кебек күренә.

— Нинди матур! — диде малай сокланып.

— Беләсөнме,— диде апасы,— мин сиңа бер нәрсә әйтәм... Тик син курыкма... Әтидән қүптән хат юк иде бит... Безнең әтиебез юк инде...

Кинэт йолдызлар түгәрәкләнеп киткәндәй булды, алар еракка-еракка йөзә башлагандай күренделәр. Тирә-якта тынлык, йөрәктә — әрнү.

Бу хәлне мин үзем кичердем. Мин әле малай гына идем. Мин әле сугышның нәрсә икәнен дә аңлат бетерми идем. Мин әтинең нәрсә икәнен белергә өлгөрмәдем.

3

Әтидән калган әйберләрне, хатларны актарам...

Адреслар, адреслар... Кайларда гына булмаган ул! Менә аның иң соңғы хатларыннан берсе:

«Мин чит илдә матур гөлләр, хуш исле чәчәкләр исним. Ләкин күпмө генә иснәмим, барыбер һава житми, сулыш кысыла. Гүя үз илемнең энҗе чәчәкләре түгел, аның әреме дә бүген миң шифа булыр иде.

Сагындым, бик сагындым сине, туган ил!..

Мин Карпат тауларына мендем, Финляндия күлләре янында ял иттем. Ләкин Эльбрус шикелле мәһабәт, Казбек шикелле гүзәл тауларны, үз илемдәге Аккош күледәй сихри күлләрне очратмадым.

Синдәгедәй илаһи матурлык, синдәгедәй шагыйранә мәһабәтлек бер жирдә дә юк, туган ил!

Мин чит авыллар һәм чит шәһәрләр аша узам. Жину мине Берлинга алып бара. Чит ил балалары миңа бәйләм-бәйләм чәчәкләр сузалар, чит ил картлары миңа хәмер тәкъдим итәләр, чит ил кызлары миңа жимешләр сузып елмаялар һәм ялваралар:

— Син безне үлемнән коткардың, инде кил, чибәр егет, кунак бул, бездә кал! — диләр.

Әмма мин елмая алмыйм, чөнки хәмерләре исертми, елмаюлары жылытымый. Мин газиз илемне, аның ямъле бәйрәмнәрен, аның талган аякларны да биетә торган хәмерләрен, йөрәккә жылы өргән нечкә билләрен сагынам, гөнаһсыз балаларын күргәндәй булам.

Сагындым, бик сагындым сине, туган ил!

Мин горур атлыйм. Чөнки мин чит илдә әсир булып түгел, жиңүче булып йөрим. Миңа һәр йортның капкасы, һәр өйненең ишеге ачық. Ләкин берсенә дә керәсем килми минем. Мин ата-баба корган илемдәге изге йорт турында уйлыйм һәм шунда кайтып керер өчен Берлинга ашыгам. Берлинга мин илем белән аерылу кайгысын моннан соң һичкайчан татымас өчен чикsez ачу белән барам».

Адреслар, адреслар... Үлем хәбәрен китергән кә-

газын бүген кулымда тоткан төсле шыптырлап кабатлыйм:

— Польша, Лодзь воеводствосы. Згеж шәһәре...

Сәер һәм куркыныч адрес... Этиемнең соңғы адресы...

Миңа эти турында күп сөйлиләр: ул чибәр һәм житеz кеше иде, диләр. Язганда кулында ут уйната иде, диләр. Ул һәрвакыт көләч иде, аның көлүе матур иде, диләр. Хәзер китап кибетләренең киштәләрендә аның китаплары ята — этием гомеренең шаһитлары, аның кулы белән язылган сүзләр. Ул бүген үзенең китапларында яши — йөрәгеннән алып язган, күцелендәге изге уйларын салган әсәрләре аның гомеренең дәвамы. Этием үлемгә ышанмаган. Үлем аны чит илдә куып тоткан.

4

Тормышта бик авыр чаклар була. Я уңышсызлыklар бугаздан ала, я каршыга атлап чыга алмаслык киртәләр калка. Шул чагында этиемнең тавышын ишеткәндәй булам:

— Мәлжегәннәрне кыйныйлар. Хаклык яғында бул, улым...

Аның да тормышы жиңел булмаган, аның да бик киен яшәгән чаклары булган.

Үзе язып калдырган дәфтәрләрдән мин аның тормышы турында күп нәрсә белдем. Аның хакында сөйләнгән сүзләрдән күцелемдә жанлы образын гәүдәләндердем. Куен дәфтәрләре аның фикерләрен саклаганнар. Һәм мин аның зал аша, тынлык аша үземә таба килгәнен күргәндәй булам...

Этине мин һәрвакыт янымда сизәм. Безнең буйларбыз да бертигез, без изге санаган хакыйкать тә бер үк.

5

...Уналты елдан соң, 1961 елның уналтынчы июнендә без Польшага килдек. Бу минем этием белән соңғы очрашум булды.

Шәһәрнең үзәгенә якын гына урнашкан туганнар каберлеге. Ул тәбәнәк кенә соры койма белән уратып алынган. Чиста матур аллеяда һәлак булганнарга һәйкәл тора. Аллеяның ике яғында каберләр тезелеп киткән. Аларның барысына да бер төсле үк ташлар куелган. Аллеяда үскән өянкеләр каберләр өстенә иелгән-

нәр. Эйтерсөң лә алар коткарылган жир исеменнән батырларга рәхмәт әйтәләр. Бер кабернең ташына кара белән полякча «Гадел Кутуев. 16.VI.45.» дип язылган.

Ак пионнар, чәчәк үрелмәләре. Гөләп агачларының чәчәкләре кан тамчылары төсле күренә. Күңелдә сүз, күздә яшь юк. Миемне бер уй бораулый: «Ничек болай булган бу?.. Ничек?..»

Балачактан ук якын кешесенең үлүе кайғысын кичергән минем кебек сугыш малайлары бик күп. Без, күз яшебезне тыярга тырышып, кулларыбызыны йомарладык. Без дә көрәшчеләр идек, кечкенә, көчсез, әмма көрәшчеләр идек. Дөрес, актарылган жиргә без түгел, безнең әтиләр егылды. Әмма әле шуклык һәм хыялый уеннардан башканы белмәгән малайлар булуыбызга без гаепле түгел. Без жирдә әтиләрнең васыяте, аларның сулышы, алар тормышының дәвамы булып калдык.

1963, ноябрь